National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(68): 25-28
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

बि. ए. विनायकः स्वामि
शोधच्छात्रः,वेदान्तविभागः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेठे, बेङ्गलूरु

मार्गदर्शकः
प्रो. वि. गिरीश्चन्द्रः
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेठे , बेङ्गलूरु

Correspondence:
बि. ए. विनायकः स्वामि
शोधच्छात्रः,वेदान्तविभागः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चमरजपेठे, बेङ्गलूरु

जैनरामायणे पात्रवैशिष्ट्यम्

बि. ए. विनायकः स्वामि , प्रो. वि. गिरीश्चन्द्रः

शोधसारः –

रामकथा भारतीयसाहित्यस्य सर्वाधिकप्रभावशालिषु कथासु अन्यतमा वर्तते। जैनाचार्यैः अस्याः कथायाः मूलरूपं स्वीकृत्य जैनदर्शनस्य अहिंसा, संयमः, कर्मसिद्धान्तः, वैराग्यम्, मोक्षमार्गश्च इत्यादिमूलतत्त्वानामाधारेण पुनर्व्याख्यानं कृतम्। प्रस्तुते शोधपत्रे जैनरामायणे निरूपितानां श्रीरामस्य, लक्ष्मणस्य, रावणस्य, सीतायाश्च पात्राणां वैशिष्ट्यं विश्लेषितम् अस्ति। विशेषतः रामस्य बलदेवत्वं, लक्ष्मणस्य वासुदेवत्वं, रावणस्य प्रतिवासुदेवत्वं, सीतायाश्च संयम-पवित्रतामयी प्रतिमा इत्येतानि जैनरामायणस्य विशिष्टानि लक्षणानि विवेचितानि सन्ति।

अध्ययनेन ज्ञायते यत् जैनरामायणे पात्राणि केवलं कथानकस्य वहनकर्तारः न, अपि तु जैनदर्शनस्य नैतिक-दार्शनिकमूल्यानां प्रतिनिधयः सन्ति। अत्र अहिंसा, आत्मसंयमः, कर्मफलसिद्धान्तः, मोक्षाभिमुखता च पात्रनिर्माणस्य प्रमुखाधाराः भवन्ति। अतः जैनरामायणस्य पात्रवैशिष्ट्यं भारतीयरामकथापरम्परायां तस्य स्वतन्त्रसाहित्यिकं दार्शनिकं च स्थानं प्रकाशयति तथा जैनदृष्ट्या रामकथायाः मौलिकव्याख्यानं प्रतिपादयति।

कुञ्चिकाशब्दाः –

जैनरामायणम्, पात्रवैशिष्ट्यम्, श्रीरामः, लक्ष्मणः, रावणः, सीता, बलदेवः, वासुदेवः, प्रतिवासुदेवः, अहिंसा, कर्मसिद्धान्तः, वैराग्यम्, जैनदर्शनम्, मोक्षमार्गः, त्रिषष्टिशलाकापुरुषाः।

प्रस्तावना –

भारतीयसाहित्यपरम्परायां रामकथा सर्वाधिकप्राचीनासु, लोकप्रियासु, प्रभावशालीषु च कथासु अन्यतमा वर्तते। वैदिककालादारभ्य अद्यावधि रामस्य चरित्रं धर्मस्य, मर्यादायाः, त्यागस्य, सत्यस्य, आदर्शजीवनस्य च प्रतीकरूपेण स्वीकृतम् अस्ति। महर्षिवाल्मीकिना विरचितं *रामायणम्* रामकथायाः आद्यं महाकाव्यम् इति प्रसिद्धम्[1]। तदनन्तरं बौद्ध-जैन-शैव-वैष्णवादिप्रादेशिकसाहित्यपरम्परासु रामकथा विविधरूपेण पुनः पुनः प्रतिपादिता, यथा प्रत्येकसम्प्रदायः स्वस्य दार्शनिकदृष्ट्या तस्याः पुनर्व्याख्यानम् अकरोत्। अतः रामकथा केवलम् ऐतिहासिकं वा पौराणिकमाख्यानं न, अपि तु भारतीयसंस्कृतेः, धर्मचिन्तनस्य, साहित्यवैभवस्य च जीवन्तं प्रतीकमिति वक्तुं शक्यते।

जैनसाहित्येऽपि रामकथायाः महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। जैनाचार्याः रामकथायाः मूलरूपं स्वीकृत्य तां जैनदर्शनस्य मूलतत्त्वैः अहिंसा, संयमः, कर्मवादः, वैराग्यम्, मोक्षमार्गश्च समन्वितां कृतवन्तः। अतः जैनरामायणे रामः केवलम् आदर्शराजा न, अपि तु बलदेवरूपेण, लक्ष्मणः वासुदेवरूपेण, रावणः प्रतिवासुदेवरूपेण च निरूप्यते। एवं पात्राणां स्वरूपे, तेषां कर्तव्येषु, जीवनदृष्टौ च विशिष्टः परिवर्तनः दृश्यते, यः जैनदर्शनस्य प्रभावं स्पष्टतया प्रकाशयति। एतदेव जैनरामायणस्य मौलिकवैशिष्ट्यम् इति मन्तव्यम्।

जैनरामकथासाहित्येषु आचार्यविमलसूरिविरचितं *पउमचरियं* सर्वप्राचीनं जैनरामायणम् इति परिगण्यते[2]। अस्मिन् ग्रन्थे रामकथायाः जैनदृष्ट्या पुनर्निर्माणं कृतम् अस्ति। अनन्तरं आचार्यहेमचन्द्रस्य *त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते*[3] अपि रामकथा शलाकापुरुषपरम्परायाः अन्तर्गतत्वेन निरूपिता दृश्यते।

एतेषां ग्रन्थानां माध्यमेन जैनाचार्याः रामकथायाः आध्यात्मिकं, नैतिकं, दार्शनिकं च स्वरूपं नवीनदृष्ट्या प्रस्तुतवन्तः।

अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखोद्देश्यं जैनरामायणे निरूपितानां प्रमुखपात्राणां वैशिष्ट्यस्य समीक्षणम् अस्ति। विशेषतया श्रीरामस्य, लक्ष्मणस्य, रावणस्य, सीतायाश्च चरित्रेषु जैनदर्शनस्य प्रभावः कथं प्रतिबिम्बितः भवति, तेषां पात्राणां स्वरूपं पारम्परिकरामकथातः कथं भिन्नं दृश्यते, तथा च जैनाचार्यैः पात्रनिर्माणे के नैतिकदार्शनिकाशयाः प्रतिपादिताः इति विषयाः अस्मिन् शोधपत्रे विशदीक्रियन्ते। अनेन जैनरामायणस्य साहित्यिकं दार्शनिकं च वैशिष्ट्यं सम्यगवगन्तुं शक्यते।

जैनरामायणस्य स्वरूपम् –

जैनरामायणं भारतीयरामकथापरम्परायाः महत्त्वपूर्णा शाखा वर्तते। अस्य मूलाधारः वाल्मीकिप्रणीतः रामकथाप्रवाहः एव सन् अपि, जैनाचार्यैः तस्य पुनर्व्याख्यानं जैनदर्शनस्य मूलसिद्धान्तानुसारं कृतम् अस्ति। अतः जैनरामायणं केवलं वाल्मीकिरामायणस्य अनुकरणं न, अपि तु स्वतन्त्रदार्शनिकदृष्ट्या पुनर्निर्मितं रामकथासाहित्यं मन्यते। अस्मिन् रामकथायाः प्रमुखाः प्रसङ्गाः रामजन्म, वनवासः, सीताहरणम्, लङ्कायुद्धम्, अयोध्याप्रत्यागमनम् इत्यादयः प्रायेण समानरूपेण दृश्यन्ते; किन्तु तेषां तात्पर्यं, पात्राणां स्वरूपं, कथायाः उद्देश्यं च जैनदृष्ट्या पुनर्निर्धारितम् अस्ति।

जैनदर्शने अहिंसा परमधर्मत्वेन स्वीकृता अस्ति[4]। तस्मात् जैनरामायणे अपि हिंसाया अपेक्षया संयमस्य, आत्मविजयस्य, वैराग्यस्य, मोक्षमार्गस्य च विशेषमहत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। अत्र नायकस्य महानता युद्धविजये न, अपि तु आत्मसंयमे, सदाचारे, धर्मनिष्ठायां च प्रतिष्ठिता दृश्यते। एवं जैनाचार्याः रामकथां धार्मिकोपदेशस्य तथा नैतिकजीवनस्य प्रभावशालिनं माध्यमं कृतवन्तः।

विशेषतया जैनरामायणे रामः बलदेवः, लक्ष्मणः वासुदेवः, रावणः प्रतिवासुदेवः इति रूपेण निरूपिताः सन्ति[5]। एषा कल्पना जैनानां त्रिषष्टिशलाकापुरुषसिद्धान्तस्य आधारभूता वर्तते। अनेन रामस्य व्यक्तित्वं धर्मपरायणस्य, अहिंसात्मकस्य, संयमशीलस्य च महापुरुषस्य रूपेण विकसितं भवति। लक्ष्मणः धर्मसंरक्षणाय कर्मप्रधानभूमिकां निर्वहति, रावणश्च केवलं दुष्टपुरुषः न, अपि तु गुणदोषसमन्वितः व्यक्तिरूपेण चित्र्यते। अतः जैनरामायणस्य स्वरूपं तस्य पात्रनिर्माणेनैव विशेषरूपेण प्रकाशते।

मुख्यपात्रवैशिष्ट्यम् –

श्रीरामस्य वैशिष्ट्यम्

जैनरामायणे श्रीरामः सम्पूर्णकथायाः प्रमुखनायकः सन् अपि वाल्मीकिरामायणे निरूपितात् स्वरूपात् पर्याप्तं भिन्नरूपेण चित्रितः दृश्यते। जैनाचार्याणां दृष्ट्या रामः केवलम् आदर्शराजा न, अपि तु **बलदेवः** इति महापुरुषविशेषः। बलदेवस्य प्रमुखलक्षणानि शान्तता, अहिंसा, संयमः, धर्मनिष्ठा, वैराग्यम् इत्यादीनि सन्ति। अतः जैनरामायणे रामस्य महानता युद्धविजये न, अपि तु आत्मसंयमे, सदाचारे, आध्यात्मिकजीवने च प्रतिष्ठिता दृश्यते। जैनपरम्परायां बलदेवः स्वभावतः अहिंसाप्रियः भवति। तस्मात् रामः आवश्यकतायामपि हिंसात्मककार्येषु प्रत्यक्षतया न प्रवर्तते। रावणवधस्य कार्यमपि लक्ष्मणाय समर्पितम् अस्ति[6]। अनेन जैनाचार्याः अहिंसासिद्धान्तस्य गौरवं रक्षितवन्तः। अत्र रामस्य पराक्रमः शस्त्रप्रयोगेन न, अपि तु मनोनिग्रहेण, क्षमया, धैर्येण, धर्मनिष्ठया च प्रकाशितः भवति। अनेन रामः बाह्यशत्रोः अपेक्षया स्वान्तरदोषाणां विजेता इति रूपेण प्रतिष्ठाप्यते।

रामस्य चरित्रे आत्मसंयमस्य विशेषमहत्त्वं दृश्यते। सः राज्यवैभवे, भोगेषु, सांसारिकसम्पत्सु च आसक्तिं न दर्शयति। वनवासः, विपत्तयः, दुःखानि च तस्य चित्तं विचलितुं न समर्थानि भवन्ति। सर्वासु परिस्थितिषु सः धैर्यं, विनयं, समत्वं च धारयति। जैनदर्शनानुसारं आत्मविजयः सर्वश्रेष्ठो विजयः इति सिद्धान्तस्य साक्षादुदाहरणं रामचरित्रे दृश्यते। अतः रामस्य व्यक्तित्वं लौकिकनायकस्य सीमां परित्यज्य आध्यात्मिकमहापुरुषस्य स्तरं प्राप्नोति।

जैनरामायणे रामस्य धर्मदृष्टिरपि विशिष्टा वर्तते। अत्र धर्मः केवलं राजधर्मः अथवा सामाजिककर्तव्यं न, अपि तु अहिंसा, संयमः, अपरिग्रहः, आत्मशुद्धिः, कर्मनिर्जरा च इत्येतैः तत्त्वैः परिभाष्यते। रामः स्वजीवने एतानि तत्त्वानि आचरति तथा अन्येषामपि मार्गदर्शकः भवति। तस्य प्रत्येकः निर्णयः लौकिकलाभात् अपेक्षया नैतिकोन्नतिं लक्ष्यीकृत्य कृतः दृश्यते। अनेन रामः धर्मस्य व्यवहारिकस्वरूपस्य आदर्शः इति प्रतिपाद्यते। रामस्य चरित्रे वैराग्यभावोऽपि सर्वत्र प्रकाशितः दृश्यते। राज्यं, ऐश्वर्यम्, अधिकारः, भोगाश्च अनित्याः इति भावना तस्य जीवनदृष्टौ प्रारम्भादेव दृश्यते। लौकिकविजयानन्तरमपि सः तत्र न रमते, किन्तु आत्मकल्याणस्य मार्गमेव स्वीकरोति। अन्ते राज्यं परित्यज्य मुनिदीक्षां गृह्णाति[7] तथा मोक्षमार्गे प्रवर्तते। अयं प्रसङ्गः जैनरामायणस्य सर्वाधिकं मौलिकं वैशिष्ट्यम् अस्ति, यतः अत्र नायकस्य चरमलक्ष्यं राज्यलाभः न, अपि तु मोक्षप्राप्तिः भवति।

एवं जैनरामायणे श्रीरामस्य चरित्रं नैतिकोन्नतेः, आत्मसंयमस्य, अहिंसाया, वैराग्यस्य, मोक्षाभिलाषायाश्च समन्वितं दृश्यते। अत्र सः धर्मयुद्धस्य विजेता न, अपि तु आत्मविजयस्य आदर्शः; राज्यस्य संरक्षकः न केवलं, अपि तु मोक्षमार्गस्य प्रेरकः। अतः जैनरामायणे श्रीरामस्य वैशिष्ट्यं तस्य आध्यात्मिकमहापुरुषत्वे निहितम् इति निष्कर्षः स्वीक्रियते।

सीतायाः वैशिष्ट्यम्

जैनरामायणे सीतायाः चरित्रं पावित्र्यस्य, संयमस्य, धैर्यस्य, सदाचारस्य च उत्कृष्टमुदाहरणरूपेण निरूपितम् अस्ति। वाल्मीकिरामायणे यथा सा आदर्शपत्नी, पतिव्रता, धर्मनिष्ठा च चित्रिता अस्ति, तथैव जैनरामायणे अपि तस्याः मूलस्वरूपे विशेषः परिवर्तनः न दृश्यते। तथापि जैनाचार्याः तस्याः चरित्रे जैनधर्मस्य नैतिकमूल्यानि विशेषतया समावेशितवन्तः। अतः सीता केवलं रामस्य सहधर्मचारिणी न, अपि तु आत्मसंयमस्य, सहिष्णुतायाः, आध्यात्मिकजीवनस्य च आदर्शरूपेण प्रतिष्ठिता दृश्यते।

जैनरामायणे सीतायाः व्यक्तित्वे पवित्रता प्रधानगुणरूपेण प्रकाशते। सा सर्वासु परिस्थितिषु स्वधर्मं न परित्यजति। वनवासे, रावणगृहे, विपत्तिषु च तस्याः धैर्यं, पतिनिष्ठा, आत्मविश्वासश्च अविचलितरूपेण दृश्यते। बाह्यक्लेशाः तस्याः आन्तरिकशुद्धिं विचलयितुं न समर्थाः भवन्ति। अनेन जैनाचार्याः प्रतिपादयन्ति यत् वास्तविकपवित्रता बाह्यपरिस्थितिभिः न, अपि तु अन्तःकरणस्य निर्मलतया निर्धारितेति।

संयमः सीतायाः चरित्रस्य अन्यत् प्रमुखं वैशिष्ट्यम् अस्ति। जैनदर्शने संयमः मोक्षमार्गस्य मूलाधारः मन्यते। तस्मात् सीता सर्वासु विपत्तिषु धैर्यं, क्षमां, आत्मनिग्रहं च धारयति। सा दुःखसमयेऽपि न निराशां गच्छति, न च धर्ममार्गात् विचलति। अनेन तस्याः चरित्रे जैनधर्मस्य संयमप्रधानजीवनदृष्टिः स्पष्टतया प्रतिबिम्बिता दृश्यते।

सीतायाः चरित्रे सहिष्णुता तथा त्यागभावोऽपि विशेषतया उल्लेखनीयौ स्तः। वनवासस्य कष्टानि, रावणस्य बन्धनम्, विविधाः जीवनपरीक्षाश्च तया धैर्येण सहिताः। सा स्वकीयदुःखस्य अपेक्षया धर्मस्य, सत्यस्य, मर्यादायाश्च संरक्षणं महत्त्वपूर्णं मन्यते। जैनाचार्याः एतस्याः माध्यमेन प्रतिपादयन्ति यत् सद्गुणसम्पन्नः पुरुषः अथवा नारी विपत्तिष्वपि स्वचरित्रस्य गौरवं न जहाति।

समग्रतया विचार्यमाणे जैनरामायणे सीता आदर्शपतिव्रता इति परम्परितरूपं धारयन्ती अपि तदपेक्षया उच्चतरं नैतिकम् आध्यात्मिकं च स्वरूपं प्राप्नोति। तस्याः चरित्रे पावित्र्यम्, संयमः, सहिष्णुता, धैर्यम्, धर्मनिष्ठा च समन्वितरूपेण प्रकाशन्ते। अतः जैनरामायणे सीता केवलं कथानायिका न, अपि तु जैननैतिकदर्शनस्य सजीवप्रतिमेति वक्तुं शक्यते।

लक्ष्मणस्य वैशिष्ट्यम्

जैनरामायणे लक्ष्मणस्य चरित्रं वाल्मीकिरामायणे निरूपितात् स्वरूपात् विशेषतः भिन्नं दृश्यते। वाल्मीकिरामायणे लक्ष्मणः भ्रातृभक्तेः, सेवाभावस्य, त्यागस्य च आदर्शरूपेण प्रतिष्ठितः अस्ति। जैनपरम्परायां तु सः केवलं रामस्य अनुजः न, अपि तु **वासुदेवः** इति महापुरुषविशेषः निरूपितः अस्ति[४]।

जैनदर्शने वासुदेवस्य प्रमुखं कर्तव्यं धर्मसंरक्षणम्, दुष्टनिग्रहः, लोकक्षेमस्य स्थापना च भवति। अतः जैनरामायणे लक्ष्मणस्य व्यक्तित्वं कर्मप्रधानं, पराक्रमसमन्वितं, उत्तरदायित्वपूर्णं च दृश्यते।

जैनपरम्परायां बलदेवः तथा वासुदेवः परस्परपूरकौ मन्येते। बलदेवः शान्तस्वभावः, अहिंसाप्रियः, संयमी च भवति; वासुदेवस्तु धर्मसंरक्षणाय आवश्यकेषु प्रसङ्गेषु शस्त्रग्रहणमपि करोति। अनेन कारणेन रामस्य अहिंसात्मकप्रतिमायाः संरक्षणार्थं लक्ष्मणः युद्धकर्तृरूपेण प्रस्तुतः भवति। तस्मात् जैनरामायणे रावणवधस्य उत्तरदायित्वमपि लक्ष्मणस्य स्कन्धेषु न्यस्तम् अस्ति। एषः प्रसङ्गः जैनरामायणस्य पात्रकल्पनायाः सर्वाधिकं विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति।

लक्ष्मणस्य व्यक्तित्वे भ्रातृभक्तिः अद्यापि प्रमुखगुणः एव दृश्यते। सः रामस्य प्रति अनन्यभक्तिं, श्रद्धां, समर्पणभावं च धारयति। तथापि तस्य भक्तिः केवलं सेवाभावे सीमिता न भवति, अपि तु धर्मकार्यस्य सक्रियसम्पादनरूपेण प्रकाशते। रामस्य आदर्शस्य व्यवहारिकरूपेण स्थापनाय, धर्मस्य संरक्षणाय, दुष्टशक्तीनां निग्रहाय च सः सर्वदा प्रवृत्तः भवति। एवं जैनाचार्याः लक्ष्मणस्य चरित्रे सेवाभावस्य सह कर्तृत्वभावमपि समन्वितवन्तः।

युद्धपराक्रमः लक्ष्मणस्य चरित्रस्य प्रधानं वैशिष्ट्यम् अस्ति। जैनरामायणे धर्मरक्षणस्य उत्तरदायित्वं मुख्यतया तस्यैव स्कन्धेषु निहितम् अस्ति। सः युद्धकुशलः, धैर्यवान्, उत्साही, दुष्टनिग्रहे समर्थश्च निरूपितः। रावणस्य वधः अपि तेनैव क्रियते, यतो हि जैनदर्शने प्रतिवासुदेवस्य वधः वासुदेवेन एव करणीयः इति सिद्धान्तः स्वीकृतः अस्ति। अनेन लक्ष्मणस्य चरित्रं कथानकस्य प्रमुखचालकशक्तिरूपेण विकसितं दृश्यते।

जैनदर्शने कर्मवादस्य प्रभावः लक्ष्मणचरित्रे स्पष्टतया दृश्यते। सः स्वकर्तव्यस्य पालनं फलाकाङ्क्षारहिततया करोति। तस्य युद्धप्रवृत्तिरपि स्वार्थसिद्धये न, अपि तु धर्मसंरक्षणाय तथा लोककल्याणाय भवति। हिंसा अपि अत्र रागद्वेषप्रेरिता न, किन्तु धर्मरक्षणस्य अनिवार्योपायरूपेण विवक्षिता अस्ति। अनेन जैनाचार्याः कर्तव्यपालनस्य नैतिकसीमां स्पष्टतया निरूपयन्ति।

एवमेव लक्ष्मणस्य त्यागभावोऽपि जैनरामायणे महत्त्वपूर्णः अस्ति। सः स्वकीयसुखस्य, व्यक्तिगतलाभस्य, सांसारिकसुविधायाश्च अपेक्षया धर्मकार्यं श्रेष्ठं मन्यते। भ्रातृसेवा, राज्यसंरक्षणम्, धर्मपालनम् इत्यादीनि तस्य जीवनस्य मूललक्ष्याणि भवन्ति। अनेन तस्य चरित्रे वीरत्वस्य सह विनयः, कर्तव्यनिष्ठा, धर्मपरायणता च सम्यक् समन्विताः दृश्यन्ते।

अतः जैनरामायणे लक्ष्मणः केवलं रामस्य अनुचरः न, अपि तु धर्मसंघर्षस्य प्रधाननायकः, वासुदेवस्वरूपः, कर्मयोगी, लोकसंरक्षकश्च इति रूपेण प्रतिष्ठितः दृश्यते। यदि रामः जैनरामायणे नैतिकस्य आध्यात्मिकस्य च आदर्शस्य प्रतीकः अस्ति, तर्हि लक्ष्मणः तस्य आदर्शस्य व्यवहारिकप्रतिपादकः इति वक्तुं शक्यते। अतः जैनरामायणस्य पात्रनिर्माणे लक्ष्मणस्य स्थानं अत्यन्तं विशिष्टं महत्त्वपूर्णं च वर्तते।

रावणस्य वैशिष्ट्यम्

जैनरामायणे रावणस्य चरित्रं वाल्मीकिरामायणात् सर्वाधिकं भिन्नरूपेण विकसितं दृश्यते। वाल्मीकिरामायणे रावणः अधर्मस्य, अहङ्कारस्य, अत्याचारस्य च प्रतीकरूपेण चित्रितः अस्ति। जैनपरम्परायां तु तस्य चरित्रस्य अधिकं वस्तुनिष्ठं मनोवैज्ञानिकं च विश्लेषणं कृतम् अस्ति। अत्र रावणः केवलं दुष्टपुरुषः न, अपि तु **प्रतिवासुदेवः** इति महापुरुषविशेषः निरूपितः अस्ति[५]। अतः तस्य चरित्रे गुणदोषयोः समन्वयः दृश्यते। सः महाविद्वान्, पराक्रमी, राज्यव्यवस्थायां निपुणः च अस्ति; किन्तु रागः, अहङ्कारः, कामासक्तिः, दुराग्रहश्च तस्य पतनस्य मूलकारणानि भवन्ति।

जैनदर्शने प्रतिवासुदेवः वासुदेवस्य प्रतिपक्षः भवति। सः स्वाभाविकतया शक्तिसम्पन्नः, प्रभावशाली, महोत्साही च भवति, किन्तु तस्य जीवनं रागद्वेषमोहादिभिः कलुषितं भवति। अतः सः स्वसामर्थ्यस्य सदुपयोगं न कृत्वा अधर्ममार्गे प्रवर्तते। रावणस्य चरित्रेऽपि एष एव सिद्धान्तः प्रतिबिम्बितः दृश्यते। तस्य विद्वत्ता, तपः, प्रशासनकौशलं, युद्धपराक्रमश्च प्रशंसनीयाः सन्ति, किन्तु विवेकाभावेन तानि सर्वाणि विनाशकारणानि भवन्ति।

सीताप्रसङ्गः रावणस्य चरित्रविकासे निर्णायकं स्थानं धारयति। जैनरामायणे सीताया अपहरणं केवलं बाह्यसंघर्षस्य कारणं न, अपि तु रावणस्य अन्तःकरणस्थितेः परिचायकः इति निरूपितम् अस्ति। कामासक्तिः, दुरभिमानः, आत्मनिग्रहाभावश्च तस्य नैतिकपतनस्य कारणत्वेन प्रतिपादिताः। अनेन जैनाचार्याः बाह्यशत्रोः अपेक्षया अन्तःकरणदोषाः एव मनुष्यस्य वास्तविकशत्रवः इति सन्देशं ददति। रावणस्य पराजयः अपि असंयमस्य, अहङ्कारस्य, विषयासक्तेश्च पराजयरूपेण व्याख्यातः दृश्यते।

रावणवधस्य प्रसङ्गोऽपि जैनरामायणे विशेषार्थं वहति। प्रतिवासुदेवस्य वधः वासुदेवेन एव करणीयः इति जैनपरम्परानुसारं लक्ष्मणः एव रावणं हन्ति, रामस्तु बलदेवत्वेन अहिंसात्मकप्रतिमां धारयति। अनेन कथानकस्य घटनाक्रमः जैनदार्शनिकसिद्धान्तानुसारं व्यवस्थितः भवति। रावणस्य निधनं केवलं युद्धस्य समाप्तिः न, अपि तु अधर्मस्य, अहङ्कारस्य, विषयासक्तेश्च अनिवार्यपरिणामस्य प्रतिपादनम् इति मन्तव्यम्।

अतः जैनरामायणे रावणः एकपक्षीयदुष्टनायकः न, अपि तु गुणदोष-समन्वितः, सामर्थ्यसम्पन्नः, किन्तु आत्मसंयमाभावात् पतितः प्रतिवासुदेवः इति रूपेण निरूपितः दृश्यते। एतादृशं चरित्रनिर्माणं जैनरामायणस्य मनोवैज्ञानिकं दार्शनिकं च वैशिष्ट्यं प्रकाशयति तथा मनुष्यस्य वास्तविकविजयः बाह्यशत्रूणां निग्रहे न, अपि तु स्वदोष-पराजये एव निहितः इति सन्देशं प्रतिपादयति।

पात्रेषु जैनदर्शनस्य प्रतिबिम्बम् –

जैनरामायणस्य पात्रनिर्माणे जैनदर्शनस्य प्रभावः सर्वत्र स्पष्टतया दृश्यते। अत्र पात्राणि केवलं कथाविकासस्य साधनानि न, अपि तु जैनधर्मस्य मूलसिद्धान्तानां प्रतिनिधयः सन्ति। श्रीरामः अहिंसायाः, आत्मसंयमस्य, वैराग्यस्य च आदर्शः; लक्ष्मणः धर्मसंरक्षणस्य कर्मप्रधानरूपम्; रावणः रागद्वेषादीनां दोषाणां परिणामस्य निदर्शनम्; सीता च पवित्रतायाः, धैर्यस्य, संयमस्य च मूर्तिमती प्रतिमा इति निरूप्यन्ते।

एवं जैनाचार्याः रामकथां केवलं वीरगाथारूपेण न, अपि तु नैतिकोपदेशस्य तथा आध्यात्मिकजीवनस्य आदर्शरूपेण प्रस्तुतवन्तः। अत्र अहिंसा, कर्मसिद्धान्तः, वैराग्यम्, मोक्षाभिमुखता च पात्राणां जीवनदृष्टिं नियच्छन्ति[10]। अतः जैनरामायणस्य पात्रवैशिष्ट्यं तस्य दार्शनिकाधारे एव प्रतिष्ठितम् इति स्पष्टं भवति।

उपसंहारः –

जैनरामायणे पात्राणां स्वरूपं वाल्मीकिरामायणस्य पात्रेभ्यः केषुचित् अंशेषु भिन्नं दृश्यते। जैनाचार्याः रामकथायाः मूलरूपं न परित्यक्तवन्तः, अपि तु जैनदर्शनस्य सिद्धान्तैः तस्याः पुनर्व्याख्यानं कृतवन्तः। अतः रामः बलदेवः, लक्ष्मणः वासुदेवः, रावणः प्रतिवासुदेवः, सीता च संयम-पवित्रतयोः आदर्शरूपेण निरूपिता दृश्यन्ते।

अतः जैनरामायणस्य पात्रवैशिष्ट्यं केवलं साहित्यिकदृष्ट्या न, अपि तु दार्शनिकदृष्ट्यापि महत्त्वपूर्णम् अस्ति। एतानि पात्राणि अहिंसाया, आत्मसंयमस्य, कर्मसिद्धान्तस्य, मोक्षमार्गस्य च जीवन्तानि प्रतीकानि सन्ति। अनेन जैनरामायणं भारतीयरामकथापरम्परायाम् अन्यतमं मुख्यमेव स्थानं धारयति।

ग्रन्थाधमर्ण्यम्

1. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्
2. वाल्मीकिरामायणम् – वाल्मीकिः
3. तत्त्वार्थसूत्रम्

पाद टिप्पणी

[1]वाल्मीकिरामायणम्, बालकाण्डः, प्रथमसर्गः

[2]Paumacariyam (Vimalasoori), भूमिका (Introduction)

[3]हेमचन्द्रः – त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, सप्तम-पर्व

[4]तत्त्वार्थसूत्रम् ७/९ अध्यायः, उत्तराध्ययनसूत्रम्

[5]त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, सप्तम-पर्व

[6]त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, रामचरितभागः

[7]त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, रामचरितभागः

[8]त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्, शलाकापुरुषवर्णनम्

[9]त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्

[10]तत्त्वार्थसूत्रम्, समयसारः